

УДК 372.882.1(100)+378.016:821(100)

Мацевко-Бекерська Л.В.
(Львів, Україна)

**СВІТОВА ЛІТЕРАТУРА ЯК НАВЧАЛЬНИЙ ПРЕДМЕТ:
МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ**

Культурологічні аспекти формування методичних підходів у викладанні світової літератури як у загальноосвітній школі, так і у вищому навчальному закладі, сприяють вирішенню багатьох теоретичних та методологічних проблем. Взаємозбагачуються літературознавство та методика викладання літератури; розширюються перспективи вивчення поезики художнього твору, поглиблюється зв'язок між сприйманням твору, його інтерпретацією, аналізом та самостійною діяльністю учнів та студентів. Зрештою формується новий тип стосунків між викладачем і студентом, між учителем та учнем.

Ключові слова: освітній простір, навчально-виховний діалог, культурологічний дискурс, методологічні підходи, особистісно зорієнтоване навчання, методичні принципи.

Culturological aspects of the world literature teaching methods formation in secondary school, as well as in higher education establishment, contribute to the solution of numerous theoretical and methodological problems. Literary criticism and literature teaching methodology are mutually enriched; the literary work study prospects are expanding; the connections between the perception of a literary work, its interpretation, analysis and students' individual work is deepening. Finally, the new type of teacher-and-student relationship is formed.

Ключевые слова: образовательное пространство, учебно-воспитательный диалог, культурологический дискурс, методологические подходы, личностно ориентированное обучение, методические принципы.

Culturological aspects of the world literature teaching methods formation in secondary school, as well as in higher education establishment, contribute to the solution of numerous theoretical and methodological problems. Literary criticism and literature teaching methodology are mutually enriched; the literary work study prospects are expanding; the connections between the perception of a literary work, its interpretation, analysis and students' individual work is deepening. Finally, the new type of teacher-and-student relationship is formed.

Key words: educational space, educational dialogue, culturological discourse, methodological approaches, learner-centered teaching, methodical principles.

© Мацевко-Бекерська Л.В., 2011

Надзвичайно важлива особливість визначає суть освітнього простору – до нього причетні всі: незалежно від віку, статі, національності, сфери професійної діяльності, перспективного погляду на власне майбутнє та майбутнє своїх близьких чи зовсім незнайомих. Кожен із нас є тим, що знає та відчуває, про що мріє і в чому розчаровується, за що вболіває і що волів би залишити поза своїми спогадами. Видається, що спілкування за посередництва художньої літератури має особливу місію – відкрити кожному всесвіт почуттів, переживань і настроїв, повести уяву шляхами історичних драм і людських трагедій, вкарбувати знаки співпереживання та поваги один до одного. Саме фахова компетентність учителя чи викладача літератури повинна стати засобом плекання особистості, різцем, що має шліфувати найкращі людські чесноти й усувати найменші вади.

Поза сумнівом, що місце літератури одне з найважливіших у матерії гуманітарного знання, а методики викладання літератури – у просторі сучасної методології науки, пізнання, формування інтелектуальної здатності особистості. Активне дискутування проблем змісту літературної освіти, новітніх форм її реалізації, аспектів формування практичного інструментарію вчителя чи викладача засвідчує, що відбувається переформатування психолого-педагогічного контексту викладання літератури. Фахова концепція літературної освіти, підготована 2010 року, особливо акцентує увагу на культурологічних чинниках вивчення літератури, на потребі універсалізувати знання учня (позаяк стосувалася передусім шкільного вивчення цього предмету), розширити коло його читацької компетентності, максимально мотивувати його інтелектуальний, пізнавально-етичний потенціал. Таким чином, чітке бачення результату учіння як процесу конкретизує методологічні підходи, сприяє систематизації методичних аспектів викладання літератури.

Знання психологічних закономірностей навчання, його дидактичних основ та методичних принципів забезпечує фахову досконалість педагога, допомагає йому не лише усвідомити, але й практично втілити переконання Плутарха про те, що «розум дитини – не посудина, яку треба заповнити, а смолоскип, який треба запалити». Світова література посідає особливе місце в освітньо-виховному просторі загалом, у розмаїтті навчальних дисциплін, зокрема. Вже на рівні середнього шкільного віку учні загальноосвітньої школи мають змогу прилучитися до унікальної духовної скарбниці, до кращих надбань людського досвіду, його інтелектуальних, моральних, етичних відкриттів. Читання художнього тексту формує спосіб світосприймання; спроби аналітичного опрацювання спонукають до активізації критичного, самостійного, творчого мислення; рефлексії над прочитаним, інтерпретація смислу сприяють розвиткові умінь та навичок ефективної комунікації.

Методологія викладання літератури передусім «виростає» із глибин основної науки, науки, що визначає пріоритети світосприймання, світовідчуття та світорозуміння – філософії. Як «любов до мудрості», як основа усіх наук в їх новочасному форматі, саме філософія є безпосередньою передумовою формування методологічних засад викладання світової літератури. Численні праці Е.Канта, Ф.Шлейєрмахера, Й.-Г.Фіхте, Г.-В.-Ф.Гегеля, А.Шопенгауера, Ф.Ніцше, Вольтера, К.А.Гельвеція, Ж.-Ж.Руссо, О.Конта, Дж.С.Мілля, Г.Спенсера, С.К'еркегора, Г.Сковороди засвідчують важливість та актуальність проблем передавання та примноження знання, втілюють цікаві ідеї щодо освіти і виховання, формування особистості, визначення її місця в житті.

Водночас важливо розуміти та сприймати як факт об'єктивну залежність методичних пошуків, напрацювання новітніх методик викладання літератури від певної обмеженості вихідного інструментарію, базових засад у рецептивно-інтерпретаційному полі освітнього процесу. Влучним та важливим видається зауваження стосовно того, що «уся література, написана досі англійською мовою, складається з комбінацій лише 26 букв [українською мовою – лише 33 букв і т.д.]; усі картини, намальовані досі – це поєднання лише 3 основних кольорів; уся музика, створена людством, складається з комбінацій лише 12 нот; усі відомі арифметичні вирази містять лише 10 символів; усі надзвичайно складні обчислення цифровий комп'ютер виконує на засадах поєднання лише двох компонентів» [1: 202]. Таким чином аргументовано підводиться підсумок: «коли ми говоримо про щось нове, то насправді маємо на увазі оригінальне, нове поєднання елементів, що вже існували до цього» [1: 202]. Культурологічний дискурс методики викладання світової літератури у загальноосвітньому та вищому навчальних закладах – це саме той підхід, що забезпечує максимально результативний смислотворчий та особистісно зорієнтований процес етико-естетичної комунікації.

Складність та багатоплановість світової літератури як феномену мистецтва позначається на формуванні методологічних засад і методично-практичних підходів до її репрезентації як у загальноосвітній, та і у вищій школах. Активне впровадження курсу світової літератури в систему середньої освіти, що розпочалося з 1992 року, засвідчило важливість цього предмету для цілісної та гармонійної підготовки молодшої людини. Шлях змістового та методичного оформлення шкільного курсу «Зарубіжна література» виявив чимало проблем психолого-педагогічного, методичного, інтерпретаційного, герменевтичного планів. Водночас науковцям, авторам навчальних програм, підручників, посібників, робочих зошитів, укладачам різноманітних допоміжних матеріалів вдалося максимально сконцентрувати найбільш показові тексти світової літературної класики, розташувати їх згідно із віковими особливостями та можливостями читачів, запропонувати певну систему літературознавчої підготовки учнів.

Процес становлення змісту і форми навчальної дисципліни виявив низку проблем, пов'язаних із підготовкою вчителя та викладача літератури. Ефективність фахової підготовки зумовлюється як бажанням педагога трансформувати власні знання та уміння в особистісний досвід учня або студента, так і вмінням практично зреалізувати відпрацьовану систему форм, засобів та прийомів оптимальної організації навчально-пізнавальної діяльності. Для вибору оптимальних методичних систем варто враховувати певні закономірності організації навчально-виховного процесу в школі та Університеті: «Слід розрізняти школу та Університет. Школи покликані виховати і навчити всіх доручених їм вихованців. Університет не має такого обов'язку. Сенсом університетської освіти є те, що її обирають люди, які володіють незвичайною духовною силою й відповідним інструментарієм. Але фактично до Університету приходить пересічна маса людей, які можуть здобути потрібні їм знання, відвідуючи вищу школу. Отже, духовний відбір переноситься в Університет» [2: 123–124]. Культурологічні аспекти вивчення літератури відкривають перед учителем значні можливості для встановлення особливої атмосфери – співпраці, співпереживання і співтворення нової естетичної реальності. Завдяки правильній організації уроку (а далі системи уроків) психологічна константа «треба» гармонійно

трансформується у «хочу» і «можу». Поступово формується навик безконфліктної комунікації, адже вправління в артикуляції пізнаних, осмислених та емоційно пережитих особистих проблем розвиває не лише естетичну культуру учня, але і його психологічну адаптивність та компетентність. Тому актуальними завданнями формування методики викладання світової літератури у дискурсі культурології, на нашу думку, є: окреслення засад формування методології викладання світової літератури в контексті загальноосвітнього та фахово спрямованого навчального процесу; з'ясування провідних тенденцій історії становлення та розвитку методики викладання світової літератури; визначення особливостей педагогічної діяльності філолога в мікросередовищі загальноосвітньої та вищої школи; формування уявлення про специфіку світової літератури як естетично-інтелектуального феномену та особливого предмету вивчення й дослідження; визначення особливостей сприймання й розуміння художнього тексту в різних вікових групах та зумовлених ними форм і прийомів роботи з твором; засвоєння основних підходів до організації навчально-пізнавальної діяльності в середній школі та вищому навчальному закладі; формування умінь та навичок проведення кваліфікованого літературознавчого аналізу відповідно до вимог нормативних документів; розвиток осмисленого бажання та фахового уміння передати учням чи студентам власне знання про літературу, особистісне її сприймання, розуміння, оцінку; відпрацювання навичок толерантної комунікації, спрямованої на створенні атмосфери співтворчості та порозуміння в контексті опрацювання літературного твору.

Особлива відповідальність за окреслення культурологічного формату викладання світової літератури покладена на Університет (класичний чи педагогічний). Слід погодитися із висновком В. Гумбольдта: «Поаяк сам інтелектуальний чин людства врожайїть лише на ґрунті співпраці, для всіх стає очевидною загальна, первісна сила, проміння якої несуть вибрані. Щоправда, не тому, що один привносить те, чого бракує іншому, а тому, що успіх одного додає іншому завзяття» [3: 25]. Мотивація до вивчення світової літератури в Університеті значно вища порівняно з мотивацією шкільного навчання. Бачення фахової перспективи, розуміння важливості ґрунтового філологічного знання, потреба осмислити закономірності психолого-педагогічних явищ і процесів – чимало принципово значущих чинників творять контекст освітньо-виховного діалогу викладача і студента. При цьому мотиваційна активність другого учасника цього діалогу зростає пропорційно із моральною, фаховою, особистісною досконалістю першого. Спількування в контексті передавання – здобування знань максимально персоналізується, адже «соціальним завданням Університету, як і раніше, є розвиток у студентів критичного творчого мислення, особистої ініціативності, здатності і стремління до самоосвіти, тобто таких навичків та вмінь, які допоможуть їм гідно виконувати свою соціальну роль і знаходити способи реалізації в цьому мінливому світі» [4: 12].

Кожна навчальна дисципліна, надто та, що має безпосередній стосунок до формування свідомості та самостійного творчого мислення, розвитку інтелекту й становлення духовного потенціалу особистості, починається із осмислення загальних засад, ключових принципів, вихідних понять та категорій. Методика викладання літератури відповідальна за Книгу (за її життя в історичній перспективі, за збереження її неповторності й значущості), за особистість в її унікальності, за неперервність культурного поступу, за гармонійне входження традицій в сучасне й майбутнє.

Три сторіччя тому Ісаак Ньютон написав: «самому собі я видавався тільки хлопчиком, що бавиться на морському березі, час від часу знаходячи то краще відшліфованого камінчика, то мушлю, гарнішу від інших, тимчасом як величезний океан істини лежав переді мною геть незвіданий» [5: 17]. Невичерпний океан літератури приховує у своїх глибинах справжні скарби, перлини тисячолітнього досвіду людства чекають щоразу нових поціновувачів, тих, кому відкритись краса і мудрість слова. Успішне викладання світової літератури на засадах культурології можливе за гармонійного поєднання трьох концептуальних вимог: знання літератури у цілісному комплексі авторів, текстів, історичних чинників, теоретичних постулатів тощо; потреба передати своє знання іншим; набір певних навиків організувати свій контакт з іншими з метою передати власне знання.

На думку Л. Мірошниченко, специфіка предмету світова література полягає у тому, що «як навчальний предмет є, з одного боку, системою планомірного тематичного впливу на духовність учня під керівництвом учителя, а з другого – складовою синтетичної гуманітарної освіти. Вона створює можливість реальної взаємодоповнюваності дисциплін у процесі навчання. Тому теорія методики викладання світової літератури у навчальному закладі повинна спиратися на головні закони розвитку мистецтва загалом, літератури та педагогічного процесу зокрема, дослідження яких неможливо здійснити без визначення й обґрунтування основ наук, що виконують роль підвалин цих дисциплін, тобто – методології» [6: 8]. Методика викладання світової літератури у системі формування та реалізації власне предметної культурологічно зорієнтованої методології зумовлюється подвійною природою самого об'єкта вивчення. Як цілісний, системоутворювальний процес методика викладання літератури спирається на: 1) головні закони розвитку мистецтва загалом; 2) головні закони розвитку літератури; 3) головні закони розвитку педагогічного процесу. Осмислення триєдиної методологічної бази забезпечує цій дисципліні розуміння її завдань в контексті культурологічних засад, критичне засвоєння попереднього науково-методичного досвіду, перспективне бачення форм та прийомів її практичного застосування. Виправданість нового підходу до викладання світової літератури визначається тим, що методологія викладання літератури має у своїй основі певний підхід до тлумачення мистецтва як феномена культури. Саме засадниче розуміння суті й специфіки літератури у матерії мистецтва розвиває науково-понятійний апарат методології її викладання.

Невипадково ключовим твердженням одного із лауреатів Нобелівської премії Й. Бродського було таке: «Я гадаю, що потенційного володаря наших доль варто було б запитати передусім не про те, яким він уявляє собі курс іноземної політики, а про те, як він ставиться до Стендаля, Дікенса, Достоевського. Хоча б уже через те, що насущним хлібом літератури є сама людська розмаїтість та безчинство, вона, література, є надійною протиотрутою від усіляких – відомих і майбутніх – спроб тотального, масового підходу до вирішення проблем людського існування» [6: 16]. Показовим свідченням цього стало ХХ століття – новий етап формування методологічних засад викладання літератури як окремої навчальної дисципліни та як складової гуманітарного знання загалом, період активного переосмислення канону попередніх систем освіти, здобутків класиків педагогіки, дидактики. Помітним є розвиток двох основних напрямів педагогічної думки: педа-

гогічного традиціоналізму (С.Дюркгейм, В.Дільтей, П.Ноторп, Б.Рассел, М.Макміллан, С.Айзекс, Р.Зайдель) та реформаторської (передусім експериментальної) педагогіки (А.Лай, Е.Мейман, А.Біне, О.Декролі, П.Бове, Е.Клапаред, Е.Торндайк, У.Кілпатрік). На першому плані зацікавлення кожного із напрямів – дослідження дитячої психології, що мала визначити всі параметри освіти і виховання.

Методологія викладання світової літератури останньої чверті ХХ – початку ХХІ ст. спирається на провідні тенденції формування та становлення нового типу освіти – комп'ютерного. Аудіовізуалізація мистецтва, стандартизація мислення через залежність потенційного читача від стереотипних ситуацій, що самі собою вирішуються, намагання уникнути відповідальності за особисту помилку чи неправильний вибір рішення – ці та багато інших чинників зумовлюють роздвоєння свідомості адресата методології викладання літератури. Книга дедалі активніше витісняється на маргінеси інтелектуально-естетичного простору. Суспільство починає відчувати негативні наслідки тотальної комп'ютеризації не лише освітнього процесу, але й життєвого континууму сучасного учня, студента. Започатковані в останніх роках у різних країнах програми заохочення до читання («Уся Польща читає дітям», «Чехія читає дітям», «Прочитай дитині казку» в Україні), численні ярмаркові та виставкові заходи, зустрічі з відомими, успішними людьми, які завдячують своїми досягненнями книзі – лише частина великого процесу повернення до читання.

В такому контексті зростає культурологічний потенціал літературної освіти, її спроможність психологічно адаптувати читача до соціального середовища, розвинути навик гармонійної комунікації. Як уважає В.Гумбольдт, «школа легко і певно може досягти своєї мети, для цього їй варто лише зосередитися на гармонійному розвитку кожнісінького таланту своїх вихованців; обмеживши кількість дисциплін, якнайповніше плекати його нахили; так закласти усі знання у його вдачу, щоб розумова праця та пізнання приналежали йому не лише під тиском зовнішніх обставин, а завдяки притаманній їм прецизійності, гармонії та красі» [3: 29]. Введення культурологічних засад у методику формування та розвитку мовленнєвої компетентності учня чи студента стає особливим завданням для вчителя й викладача літератури. Комунікативна своєрідність літератури виявляється передусім у потребі та можливості сприяти розвитку мовленнєвої культури, формуванню та вдосконаленню навичок висловлювати власну думку, вмінню реалізовувати її в усній та письмовій формах. Розвиток зв'язного мовлення при вивченні світової літератури мотивує, організовує і коригує власне процес формування критичного мислення, творчого підходу до прочитаного (почутого, побаченого). Сократівська традиція евристичної бесіди не втрачає своєї актуальності, адже тільки безпосереднє спілкування може створити необхідні передумови для розвитку гармонійної особистості.

Проблеми розвитку мовлення були і залишаються предметом пильного зацікавлення науковців багатьох дисциплін, сьогодні активно включені у філософсько-психологічний та науково-методичний контекст. Монографічні дослідження присвячені аспектам мовленнєвої діяльності на різних етапах становлення особистості. Серед підходів до мовлення як специфічної діяльності учня та вчителя, спрямованої на досягнення певної навчально-розвивальної та виховної мети, слід виокремити ключові, ті, що супроводжують процес викладання світової літератури: досягнення психолінгвістики (теорії мов-

ленневої діяльності); напрацювання лінгводидактики (теорії вивчення мови); здобутки методики викладання літератури, яка зорієнтована на потенціал художньої літератури, літературознавства, риторики.

Для відпрацювання системи розвитку зв'язного мовлення на уроках світової літератури потрібно зважати на психолінгвістичну модель породження мовленнєвих актів (А.Леонт'єв): етап мотивації висловлювання – етап задуму – етап здійснення задуму (реалізація плану) – зіставлення реалізації задуму із самим задумом. Особливість цієї моделі полягає в орієнтації на комунікативне середовище, на практичну сферу застосування мовлення. Лінгводидактичний підхід спрямовує діяльність учителя та учнів на формування умінь і навичок усвідомлено та цілеспрямовано будувати висловлювання, застосовуючи при цьому знання мовних норм і правил, використовуючи стилістичні прийоми. Для досягнення мовно-мовленнєвої досконалості важливо використовувати рольові ігри, розвивати артистичні здібності учнів, формувати навички художньої критики та естетичного аналізу твору, залучати учнів до герменевтичних та інтерпретаційних вправ.

Культурологічний формат розвитку мовлення під час вивчення світової літератури традиційно базується на основних принципах діяльнісного підходу до навчання, розвитку та виховання особистості [див.: 7: 320]: взаємодія морального виховання, інтелектуального, художньо-естетичного та мовленнєвого розвитку школярів у процесі осягнення літератури; органічний взаємозв'язок роботи з розвитку зв'язного мовлення з усіма компонентами занять з літератури, що забезпечується як вдосконаленням мовленнєвої діяльності учнів, так і поглибленим сприйманням літературного матеріалу; різноманітність методичних форм і прийомів, які стимулюють творчу мовленнєву діяльність учнів на матеріалі занять з літератури; дотримання наступності у змісті й різновидах мовленнєвої діяльності учнів; практичне спрямування роботи з розвитку зв'язного мовлення, наближення її до повсякденних комунікативних ситуацій; системний характер роботи з удосконалення мовленнєвої діяльності учнів; урахування міжпредметних зв'язків світової та національної літератури, мови, історії та інших дисциплін у процесі організації мовленнєвої діяльності учнів. На рівні академічного вивчення світової літератури методична палітра ускладнюється, позаяк репрезентований значно вищий рівень мовленнєвої компетентності студентів, яскраво виявляється особистісний характер креативного потенціалу. Тому продовження роботи над розвитком мовлення в параметрах культурологічного вивчення світової літератури мусить ґрунтуватися на основних принципах, що традиційно закладені в основу навчальних програм: антропологічному (центром освітньої системи є особистість учня та студента, її повноцінний та всебічний розвиток та самореалізація), репрезентативному (здобутки літератури від давнини до сьогодення демонструються на кращих художніх зразках, на своєрідності національної літератури і особливостях творчої манери письменника); синтезі аксіологічного, естетичного та культурологічного підходів до вивчення літератури; збалансованості вимог до сучасної літературознавчої освіти й доступності творів для сприймання їх учнями та студентами.

Культурологічні аспекти формування методичних підходів у викладанні світової літератури як у загальноосвітній школі, так і у вищому навчальному закладі сприяють вирішенню значного кола загальних теоретичних та методологічних проблем. Зокрема, активне залучення читача до розуміння та сприймання літератури як фрагменту цілісно-

го культурно-історичного середовища забезпечить можливість згармонізувати проблему читання, сприймання художньої літератури як мистецтва слова, формуючи свідомість активного, зацікавленого читача, його духовний світ, естетичний смак, етичний канон у світовідчутті та світопереживанні. Культурологічний підхід збагачує літературознавство та методику викладання літератури; розширює перспективи вивчення поезики художнього твору на заняттях літератури, поглиблює зв'язок між сприйманням твору, його інтерпретацією, аналізом та самостійною діяльністю учнів та студентів; сприяє формуванню нового типу стосунків між викладачем і студентом, між учителем та учнем, вихованню творчих начал особистості. З погляду практичної доцільності завдяки культурологічному підходу відбувається активний пошук і моделювання нових структур навчальних занять.

За переконанням Х. Ортега-і-Гассета, «кожен історичний витвір, науковий чи політичний – це вислід певного духу чи модусу людського розуму [...] Одне покоління, випромінюючи свій дух, творить ідеї, цінності тощо. Той, хто збирається наслідувати ці витвори, мусить зачекати, поки їх буде завершено, тобто поки попереднє покоління закінчить свою працю й наслідувач засвоїть їхні принципи тоді, коли сили попередників почнуть слабнути, а інше, нове покоління торуватиме вже свою реформу, засновуючи товариство якогось нового духу» [8: 71]. Очевидно, така ж доля культурологічного підходу до вивчення світової літератури: очікувана перспективність та методична результативність стануть довершеними лише у процесі творчої апробації, у модусі формування компетентного читача.

ЛІТЕРАТУРА

1. Драйден Г., Вос Дж. Революція в навчанні / Перекл. з англ. М. Олійник. – Львів : Літопис, 2005. – 542 с.
2. Ясперс К. Ідея Університету // Ідея Університету : Антологія / Упоряд. : М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2005. – С. 109-165.
3. Гумбольд В. Про внутрішню та зовнішню організацію навчальних закладів у Берліні // Ідея Університету : Антологія / Упоряд. : М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2005. – С. 23 – 33.
4. Зубрицька М. Філософський дискурс ідеї Університету : в складних лабіринтах пошуку істини // Ідея Університету : Антологія / Упоряд. : М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2005. – С. 7-22.
5. Кайку М. Візії : як наука змінить ХНІ сторіччя / Перекл. з англ. А. Кам'янець. – Львів : Літопис, 2004. – 544 с.
6. Мірошніченко Л. Ф. Методика викладання світової літератури в середніх навчальних закладах : Підручник. – К. : Вища школа, 2007. – 415 с.
7. Богданова О. Ю. Методика преподавания литературы. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 400 с.
8. Ортега-і-Гассет Х. Місія Університету // Ідея Університету : Антологія / Упоряд. : М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2005. – С. 65-107.